

*Darüüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi / Darüüşşifa Journal Of Islamic
Medical History Research*

e-ISSN: -----
(Haziran / June 2022) 1/1

ENDÜLÜS'TE TIP BİLİMİ
Medical Science In Andalusia

HİLMİ KELEŞ

Doktora Öğr, Hitit Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı,
Çorum, Türkiye

PhD Student, Hitit University, Graduate Education Institute, Department of Islamic History,
Çorum, Turkey

hilmi.keles75@hotmail.com

orcid.org/0000-0001-7332-0329

MAKALE BİLGİSİ / ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi /Received: 23 Mart 2022

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2022

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2022

ATIF/ CITE AS

Keleş, Hilmi, "Endülüs'te Tıp Bilimi" Darüüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi,
(Haziran/June 2022) 1/1, 54-75.

İNTİHAL/PLAGIARISM

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

MEDICAL SCIENCE IN ANDALUSIA

Abstract

The Muslims began the conquest of Spain in 711 under the leadership of Tariq b. Ziyad (d. 102/720), Their progress stopped after they were defeated by the Franks in the Battle of Belatüŝŝiheda (114/732) and They continued their existence in this region for about eight centuries. Muslims in charge in Spain pioneered the form of a culture and civilization where people of three divine religions (Muslim-Jewish-Christian) could live together in peace. Andalusian Muslims attached great importance to education and during their time there were very few illiterate people left in Andalusia. This shows that they had a very advanced civilization in the field of education compared to the period. One of the areas where Andalusian Muslims stand out in terms of education is medical science. Those who wanted to study medicine from the students who completed the first and second stages of their education continued their education in the medical field in madrasahs or in institutions opened independently and called 'bimaristan' (hospital). For their studies in the field of medicine, they built hospitals with similar characteristics to today's faculty hospitals, and they also established libraries with enough books for education. Students who received theoretical medicine training in classrooms received practical trainings with activities such as regularly visiting patients under the supervision of specialist doctors, preparing medicines with physicians, conducting experiments on models, cadavers and animals, etc. They also participated in hands-on training with specialist doctors on how to treat patients when examining them. Students who completed all their education in the field of medicine were then tested in order to become doctors. In this way, those who studied medicine and were successful in their education were entitled to obtain a diploma and practice the profession of medicine. These trainings and practices in the medical field are remarkable in that they show how high Andalusian Muslims had reached in the field of medicine.

As well as the importance of medical education, Muslim administrators and the rich had voluntarily competed with each other in the construction of hospitals where patients would be treated and to cover their expenses. They established foundations to cover the salaries of hospital employees, the treatment costs of patients and other costs of the hospital, and through these foundations they provided free treatment services to patients regardless of their religion, language, race and financial situation. It is also seen that important scientists in the field of medicine grew up in Andalusia during this period when such successful medical education was given and treatment applications were carried out. For example, Abu'l-Kassim Halef b. Abbas ez-Zehravi (d. 404/1013) was one of them, and his work "Kitabu't Tasrif" is remarkable for its wide content and being one of the most sought-after medical books in Europe. Apart from Zehravi, important physicians such as Ibn Culcul (d. 384/994), Ibn Rushd (d. 595 \ 1198) were trained in Andalusia; important works were written in the fields of medicine such as eye, orthopedics, internal medicine and surgery, some of which were taught as textbooks in universities in the West for many years. In addition, it is witnessed that some families (such as the Zuhr family) perform the medical profession by teaching each other from father to son for three or four generations. At the same time, serious studies were carried out on medicine preparation. The positive effects of mixtures made from plants in patient treatment were realized as very important. Today, although medicine and pharmacy are separate specialty fields, it is seen that medicine and pharmacy were combined in Andalusian medicine. For example, Ibn Baytar is an important botanist who took medicine to the next level with his knowledge of deep pharmacy. In this article, the studies of Andalusian Muslims in the field of medicine were discussed in four main headings; "Medical Science in Andalusia", "Important Studies in The Field of Physicians and Medicine Raised in Andalusia", "Botanical Science and Ibn Baytar", "Hospitals in the Islamic World and Andalusia". The importance of Muslims in education, their studies in the field of medical education, the important physicians they trained and the studies they did in the field of medicine have been revealed, as well as the establishment and services of hospitals, the transfer of the knowledge they had formed in the field of medicine to the West and a general evaluation of the situation of Europe in the field of medicine during this time period. Although the medical studies of Andalusian Muslims have been researched in some aspects before, we think that this study will be useful in filling a gap since there is no general and comprehensive study on their medical activities.

Key words: Medicine history, Andalusia, hospital, pharmacy, Zehravi, Zuhr family, Ibn Culcul, Ibn Baytar

Endülüs'te Tıp Bilimi

Öz

Müslümanlar, 711'de Tarık b. Ziyad'ın (ö. 102/720) öncülüğünde İspanya'nın fethine başlamışlar, Belatü'sşüheda (114/732) Savaşında Franklara yenilmeleriyle ilerlemeleri durmuş ve bu bölgede varlıklarını yaklaşık sekiz yüzyıl devam ettirmişlerdir. İspanya'da yönetime hâkim oldukları dönemde Müslümanlar eğitim-öğretime oldukça önem vermişler eğitimin bir parçası olan tıp bilimine de önemli katkılar sağlamışlardır. Temel eğitimini tamamlayan öğrencilerden tıp alanında okumak isteyenler, medreselerdeki tıp eğitimine veya müstakil olarak açılan ve 'bimaristan' (hastane) olarak isimlendirilen kurumlarda eğitimlerine devam etmişlerdir. Tıp alanındaki çalışmalar için günümüzün fakülte hastaneleriyle benzer özellikte kurumlar oluşturmuşlar, yine buralarda eğitim için yeterli miktarda kitaplardan oluşan kütüphaneler kurmuşlardır. Dersliklerde teorik tıp eğitimi alan öğrenciler, uzman doktorların gözetiminde düzenli olarak hastaları ziyaret etme, hekimlerle beraber ilaç hazırlama, maket, kadavra ve hayvanlar üzerinde deneyler yapma vb. etkinliklerle pratik eğitimler almışlardır. Hastaları muayene ederken onlara nasıl davranmaları gerektiği konusunda da uzman doktorlar eşliğinde uygulamalı eğitimlere katılmışlardır. Tıp alanındaki bütün eğitimlerini tamamlayan öğrenciler daha sonra doktorluk yapabilmek için imtihana tabi tutulmuşlardır. Bu şekilde tıp okuyan ve eğitiminde başarılı olanlar diploma almaya ve doktorluk mesleğini icra etmeye hak kazanmışlardır. Tıbbî sahada ortaya konulan bu eğitim ve uygulamalar Endülüs Müslümanlarının tıp alanında da ne derece üstün bir noktaya ulaştığını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Tıp eğitimine önem verildiği gibi, hastaların tedavi olacağı hastanelerin yapımı ve giderlerinin karşılanması konusunda da Müslüman idareciler ile zenginler gönüllü olarak adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Hastane çalışanlarının maaşlarını, hastaların tedavi giderlerini ve hastanenin diğer masraflarını karşılamak üzere vakıflar kurmuşlar, bu vakıflar aracılığıyla hastalara din, dil, ırk, zengin-fakir ayrımı yapmaksızın ücretsiz tedavi hizmeti sunmuşlardır. Böylesine başarılı bir tıp eğitiminin verildiği ve tedavi uygulamalarının yapıldığı bu dönemde Endülüs'te tıp alanında önemli bilim insanlarının yetiştiği görülmektedir. Örneğin Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013) bunlardan olup onun kaleme aldığı "Kitâbü't-Tasrîf" adlı eser geniş muhtevası ve Avrupa'da en çok rağbet gören tıp kitaplarından olması yönüyle dikkat çekicidir. Zehrâvî dışında İbn Cülcül (ö. 384/994), İbn Rüşd (ö. 595/1198) gibi önemli hekimler de burada yetişmiştir. Göz, ortopedi, dâhiliye, cerrahi gibi tıp alanlarında önemli eserler yazılmış ve bunların bir kısmı uzun yıllar Batı'daki üniversitelerde ders kitabı olarak okutulmuştur. Ayrıca bazı ailelerin (ör.: Zühr ailesi) üç dört nesil babadan oğula tıp mesleğini birbirlerine öğreterek icra ettiklerine şahit olunmaktadır. Aynı zamanda ilaç hazırlama konusunda ciddi çalışmalar yapılmış, bitkilerden yapılan karışımların hasta tedavisinde ortaya koyduğu olumlu etkiler çok önemsenmiştir. Bugün hekimlik ve eczacılık ayrı ihtisas sahaları olmasına rağmen o dönem tıp faaliyetlerinde hekimlik ile eczacılığın birleştirildiği görülmektedir. Örneğin İbn Baytar derin eczacılık bilgisiyle hekimliği bir üst seviyeye çıkaran önemli bir botanikçidir. Bu makalede Endülüslü Müslümanların tıp alanında yaptıkları çalışmalar; "Endülüs'te Tıp Bilimi", "Endülüs'te Yetişen Hekimler ve Yaptıkları Önemli Çalışmalar", "Botanik Bilimi ve İbn Baytar", Endülüs'te Hastaneler" şeklinde dört ana başlık halinde ele alındı. Müslümanların eğitime verdikleri önem, tıp eğitimi alanındaki faaliyetleri, yetiştirdikleri önemli hekimler ve çalışmaları ortaya konulmaya çalışıldı. Ayrıca hastanelerin kurulması ve sunduğu hizmetler, tıp alanında oluşturdukları bilgi birikiminin Batı'ya aktarılması ve bu zaman diliminde Avrupa'nın tıp alanındaki durumu hakkında genel bir tespit ve değerlendirme yapılmıştır. Endülüslü Müslümanların bu alandaki çalışmaları daha önce de bazı yönleri ile araştırmalara konu edilmiş olmakla birlikte, tıbbî faaliyetleri ile ilgili genel ve geniş kapsamlı bir çalışma olmadığından bu çalışmamızın böyle bir boşluğu doldurma konusunda yararlı olacağını düşünmekteyiz.

Anahtar kelimeler: Tıp Tarihi, Endülüs, Hastane, Eczacılık, Zehrâvî, Zühr Ailesi, İbn Cülcül, İbn

Giriş

Kur'an-ı Kerîm, insanoğlunun en temel haklarından birini "yaşama hakkı" olarak ifade eder. İslam'ın Temel kaynakları olan Kur'an ve sünnette insan sağlığını korumanın önemi, hastalandığında tedavi olmak ve hastalığı önleyici tedbirler almak gerektiği konularına vurgu

yapılmıştır. Hz. Peygamber hastalandığında tedavi olmuş (hacamat yaptırma/kan aldırma gibi),¹ Sa'd b. Ebî Vakkas'a (ö. 55/675) hastalığına şifa araması için hekime (Haris b. Kelede'ye (ö. 13/634)) gidip tedavi olmasını tavsiye etmiştir.² Hz. Peygamber hastalıklarının tedavisiyle ilgili: "Allah şifasını indirmedeği/vermediği bir hastalık (illet, dert) indirmedir."³, "Her hastalığın ilacı vardır. Tedavi edecek ilaç bulunduğunda hastalık Allah'ın yardımıyla şifa bulur."⁴, "İhtiyarlık ve ölüm dışında her hastalığın tedavisi vardır."⁵, buyurarak insanları hastalandıklarında bazen çeşitli dualar öğreterek bazen –hastalığı ciddi olanları- uzman hekimlere yönlendirerek tedavi olmaya teşvik etmiş, muayene için kâhin ve arrâflara gitmekten insanları men etmiştir.⁶ Kur'an-ı Kerim'i ve hadisleri kendilerine rehber edinen Müslümanlar sağlıklı yaşama ve sağlığı korumanın bir aracı olan tıp ilmine çok önem vermişler, bu alanda hastaların tedavi olmaları için hastaneler yaptırmışlar, tıp bilimini geliştirmek amacıyla daha önceki milletlere ait eserleri kendi dillerine tercüme ettirmişlerdir. Tıp biliminde uzmanlaşmak için medreselere tıp bölümü açarak, müstakil bimaristanlar/hastaneler⁷ inşa ederek buralarda hem teorik hem de pratik tıp eğitimi vermişlerdir. Endülüslü Müslümanlar Doğu'ya yaptıkları ilim yolculuklarıyla buraların medreselerinde geliştirilen tıp bilimini Endülüs'e taşımışlardır.⁸

Endülüslü Müslüman hekimlerin tıp bilimine katkıları bu makalede dört ana başlıkta ele alınmıştır. Birinci başlıkta Endülüs'te tıp bilimiyle ilgili tıp eğitiminin aşamaları, ilim yolculukları konuları incelenmiştir. İkinci başlıkta Endülüs'te yetişen hekimler ve tıp alanında yaptıkları önemli çalışmalar, Zehrâvî, Zühr ailesi, İbn Cülcül gibi alanında uzman kişiler ve bu kişilerin tıbbı sağladıkları katkılar üzerinde durulmuştur. Üçüncü başlıkta botanik bilimi ve İbn Baytar hakkında bilgi verilmiş, tıbbın yan alanı olan botanikğin eczacılığa katkısına değinilmiştir. Dördüncü başlıkta Endülüs'teki hastaneler incelenmiş, günümüzdeki hastane hizmetlerine yakın bir tarzda tedavi hizmetleri sunulduğu sonucuna ulaşılmıştır.

1. Endülüs'te Tıp Bilimi

Tıp eğitimine başlayabilmek için öncelikle temel eğitimin tamamlanması, sonrasında ders halkalarına katılıp pozitif ilimlerin tahsil edilmesi gerekiyordu. Akabinde Endülüs veya Kayrevan, Kahire, Dımeşk, Bağdat gibi ilim merkezlerindeki medreselerden ve bimaristanlardan tıp eğitimiyle ilgili ihtisas eğitimi tamamlanıyordu. Başarılı olanlara hekimlik yapabilmeleri için

¹ Ebü Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, (256/870), *el-Câmi 'u's-Şaîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Tıb", 11-12.

² Ebü Dâvûd Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Tıb", 12.

³ Buhari, "Tıb", 1; Ebü İsa Muhammed b. İsa b. SevreTirmizî, (279/892), *Sünenü't-Tirmizî* (Thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî), Mektebetü'l-Meârif, Riyâd, ts. "Tıb" 2.

⁴ Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi 'u's-Şaîh*, nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâki (Kahire: y.y., 1374-75/1955-56), "Selam", 69.

⁵ Ebu Davud, "Tıb", 1.

⁶ İlyas Uçar, "Hz. Peygamber Zamanında Medine'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8 (Eylül/2017), 197.

⁷ "Bîmâr" (hasta) kelimesinden yer ismi olarak kullanılan "-istân" ekiyle türetilmiş Farsça bir isimdir. Müslüman İspanya'da malastan/marastan şeklinde kullanıldığı kaynaklarda görülür. Arslan Terzioğlu, "Bimaristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), VI/ 163. ; Levent Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler* (İstanbul: Sıyer Yayınları, 2018), 82-83

⁸ Said Abdullah Salih el-Beşri, *El-Hayatü'l-İlmiye fi Ahdi'l-Hilafeti fi Endülüs (h.316-422/ m.928-1030)* (Mahadu'l-Buhusu'l-İlmiye ve İhyau't-Turasi'l-İslamiye, (h.1410)), 322.

diploma/icazet veriliyordu.⁹ Kurtuba ilimde yıldızı parlayan âlimlerin toplandığı şehirlerin başında geliyordu. İbn Rüşd Kurtuba'nın faziletiyle ilgili İbn Zühr'e şöyle diyor: "İşbiliye'de bir âlim öldüğünde kitapları satılmak için Kurtuba'ya taşınır. Kurtuba'da bir müzisyen öldüğünde müzik aletleri satılmak için İşbiliye'ye taşınır".¹⁰ Bağdat, Şam, Kahire gibi merkezlerdeki ilmî birikim ile Yunan, Roma, Hint gibi medeniyetlerine ait eserler, tercüme faaliyetleri ve ilim yolculukları vasıtasıyla Endülüs'e taşınıyordu.¹¹ Bu birikimin taşınmasında kütüphaneler önemli görevler üstleniyordu. Bu eserlere, Hıristiyan, Yahudi ve Müslüman bilim adamları tarafından Arapça açıklamalar eklenerek daha sonra bu eserler Latince 'ye de çevriliyordu.¹²

Endülüs'te tıp eğitiminin verildiği yer olarak hastaneler, hem teorik hem de pratik eğitimin birlikte verildiği mekânlardır. Öğrenciler hastanelerdeki icraatlarına göre doktorlar tarafından sınava tabi tutulur, başarılı olanlara diploma verilir.¹³ Bimaristanların/Hastanelerin çalışma sistemi Bağdat'tan İspanya'ya birbirine yakın işliyordu. Öğrencilerin iyi bir eğitim alabilmeleri için hastanelerin her tarafı görsellerle donatılıyor; kütüphanesinde ihtiyaç duyulan tüm kitaplar bulunduruluyor ve uygulama için kadavralar temin ediliyordu.¹⁴

Müslümanlar Endülüs'e yerleştiklerinde tıp alanında çok fazla birikime sahip değillerdi. Onlar daha çok Yahudi ve Hıristiyan Hekimlerin telif ettiği İbrişim tarzı *el-Câmi' ve'l-Mecmu'* denilen ansiklopedik türde kitaplar sayesinde temel tıp bilgisine sahiptiler. X. yüzyıla kadar Endülüs'te Hıristiyan ve Yahudi hekimler ön plandaydı. II. Abdurrahman döneminin (206-237/822-852) önemli hekimlerinden Cevâd en-Nasrânî (ö. ?) ve Hâlid en-Nasrânî (ö. ?) Hıristiyan idi.¹⁵ Bu zaman diliminde manastırlar tedavi merkezleri arasındaydı. Yahudi ve Hıristiyan hekimler, Hipokrat ve Galen'den haberdar olmadıkları için tıp alanındaki bilgileri yüzeyseldi.¹⁶

Endülüs'te gerek tıp biliminin gerekse diğer bilimlerin omurgasını tercüme faaliyetleri oluşturuyordu. Müslümanlarda ilk düzenli tercüme çalışmaları Emeviler Dönemi'nde Halid b. Yezid (ö. 84/704)'in kimya, nücum vb. ilimlerle ilgili Yunanca ve Kıptice eserleri Arapçaya tercüme ettirmesiyle başlamış, tıp konusu üzerinde bilhassa durmuştur. Mervan b. Hakem (ö. 65/685), Yahudi Tabip Maserceveyh'e (ö. ?), Ehrun b. Ayun (ö. ?) tarafından yazılan tıpla ilgili kitaplardan "*Künnaş*"ı, Süryaniceden Arapçaya tercüme ettirmiş¹⁷; aynı zamanda kitaba iki makale şerh yazdırmıştır.¹⁸ Emevilerden sonra Abbasi yöneticileri, bazı siyasi beklentilerin de etkisiyle kadim bilim mirasını Yunanca, Farsça, Süryanice, Sanskritçe gibi dillerden Arapçaya

⁹ Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el-Kıftî (ö. 646/1248), *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-ḥükemâ'*, thk. Julius Lippert (Berlin, 1908), 191.

¹⁰ Makkari, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî, *Nefḥu't-tîb min ğuşni'l-Endelüsi'r-raṭîb ve zikru vezîrihâ Lisâni'd-dîn İbni'l-Ḥaṭîb*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-sadr, 1404/1984), I/ 153-155.

¹¹ Süleyman b. Hassan İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Ettiba ve'l-Hükema*, thk. Fuad Seyyid (Kahire: Ma'hedi'l-İlmî el-Fransîli'l-Âsârî-ş-Şarkiyye, 1374/1955), 111-113; Makkari, *Nefḥu't-tîb*, II/5.

¹² Ruhab Hıdır Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb inde'l-Arab* (Beyrut: Daru'l-Manahel, 1995), 324.

¹³ Kıftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-ḥükemâ'*, 191.

¹⁴ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb inde'l-Arab*, 324.

¹⁵ Muvaffakuddin İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabakâti'l-eṭṭibâ'*, thk. Nizâr Rızâ (Beyrut: Daru'l-mektebeti'l-hayat 1384/1965), 485-486.

¹⁶ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye fi Ahâi'l-Hilafeti fi Endülüs*, 327-328. ; Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 177-178.

¹⁷ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabakâti'l-eṭṭibâ'*, 232.

¹⁸ Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler* (İstanbul: İz Yayınları 2016), 247-249.

tercüme ettirmişlerdir.¹⁹ Abbasiler Dönemi'nde, "Beytülhikme" aracılığı ile tıptaki tercüme faaliyetleri devam etmiş; Cindüşapur Tıp Okulunda yetişmiş Hıristiyan doktorlar bu tercüme faaliyetlerinde aktif rol oynamış; Nasturi ve Zerdüştercüme okulları Beytülhikme'nin ilham kaynağı olmuştur. Beytülhikme'nin başına Yuhanna b. Mâseveyh (ö. 243/857) getirilmiş²⁰, Huneyn b. İshak (ö. 298/910) tercüme faaliyetlerinde aktif rol oynamıştır.²¹ X. yüzyıl, Arapçaya tercüme yapan mütercimlerin altın çağı olarak tanınmıştır. Bu bilimsel miras Endülüslü Müslümanların, doğudaki ilim merkezlerine yaptıkları yolculukları sayesinde Endülü's'e taşınmıştır.²²

Endülü's'te bu miras daha da geliştirilmiş; tıp alanında hayvanlar üzerinde çalışmalar yapılarak fizyoloji ve anatomi alanında Galen ve Hipokrat'tan alınan ilim geliştirilmiş hatta onların bazı yanlışları düzeltilmiştir. Tıptaki gelişmeler sadece teorik alan ile sınırlı kalmamış pratik tıpta da ilerleme sağlanmıştır. Bu çerçevede ameliyat aletleri ve kullanış şekilleri hakkında bilgi veren kitaplar yazılmış,²³ bitkilerin öz suyundan faydalanarak farmakoloji biliminin ve eczacılığın gelişmesine katkı sağlanmıştır.²⁴

2. Endülü's'te Yetişen Hekimler ve Önemli Çalışmaları

Tıp bilimi ve eğitimi açısından dönemine göre gayet ileri bir düzeye sahip olduğu görülen Endülü's, birçok ünlü hekimin yetiştiği ve hizmet verdiği yerdir. Bu hekimlerden haklarında daha fazla bilgi olanlar ayrı başlıklarda değerlendirilmeye çalışıldı. Haklarında daha az bilgi olanlardan ilk tıp eğitimini Harran'da alan daha sonra Endülü's'e giden Hamdeyn b. Eban (ö.?)²⁵, Ahmed b. İyyas (ö.?) ve Abdulmelik b. Habîb (ö.?) IX. yüzyılda (Emir Muhammed b. Abdurrahman Dönemi) Endülü's'ün ilk meşhur hekimleri arasındaydılar. XI. ve XII. Yüzyılda (Halife Nasır ve Mustansır Dönemleri) Said b. Abdurrabbih yüksek ateşi tedavi edecek ilacı özel karışımlar hazırlayarak bulmuştu. Yine Endülü's'te yetişen Ebu Abdullah Muhammed b. Abdun, ünlü bir ortopedi uzmanıydı. Tedavide mümkün mertebeye ilaçları değil gıdaları kullanıyor eğer gıdalarla tedavi mümkün değilse basit ilaçları kullanıyor bu da mümkün değilse bileşik ilaçları en az karışımlarla kullanmayı tercih ediyordu. Ağır hastalıkları tedavi için olağanüstü karışımlar hazırlama konusunda uzman bir hekimdi.²⁶ İbn Abdurrahman b. Sureyd (ö.?) ise, eczacılıkta uzman biri olarak müfred/basit ve mürekkeb/bileşik ilaç hazırlamayı biliyor, perhizi bir tedavi aracı olarak kullanıyordu.²⁷ Yahya b. İshak (ö.?), Nasiriler Döneminin ilk zamanlarında uzman

¹⁹ Eyüp Öztürk, "İslam Medeniyetinin Dünya Medeniyet ve Bilimine Katkısı", Editör: Eyüp Baş, *İslam Medeniyet Tarihi* (Ankara: Grafiker Yayınları, 2017), 247-249.

²⁰ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ*, 246.

²¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ*, 257.

²² De Lacy O'Leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev: Hüseyin Gazi Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Editör: Mehmet Azimli, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018), 102-103; Levent Öztürk, *İslam toplumunda Hıristiyanlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2012), 678-682.

²³ Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013), *et-Taşrif li-men 'aceze 'ani't-te'lif*, thk. Abdullah Abdu'r-Rezzak Mesud es-Said (Amman: Vizaretu's-Sekafe, 1421/2001), 25-27.

²⁴ Mehmet Özdemir, "Endülü's". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), XI/ 222.

²⁵ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ*, 485.

²⁶ Hüseyin Yusuf Düveydar, *El-Müctemau'l-Endulusi fi Asri'l-Emevi (h.138-422/m. 755-1030)*, Matbaatu'l-Hüseyni'l-İslamiyye, 1994, 439-440.

²⁷ Mehmet Özdemir, *Endülü's Müslümanları Kültür ve Medeniyet* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020), 243-244.

doktorlardan biriydi. Halife Nasır'ın kulağında şiddetli bir ağrı oluşunca hastalıklı bölgeye ılık güvercin kanı uygulayarak tedavi etmişti.²⁸

Endülüs'te tıp alanındaki kayda değer gelişmelerden biri de günümüzde olduğu gibi bazı hekimlerin hastalara bakmak için özel muayenehanelerinin bulunmasıydı. Rivayetlere göre bu dönemde doktorluk yapan İbn Mülûki'n-Nasrânî (ö. ?), hastalarını karşılamak ve tedavi etmek amacıyla bir evi muayenehaneye çevirmiş, tedavi sırası gelene kadar hastalarının oturmaları için otuz adet sandalye koydurtmuştu.²⁹ Bu genel bilgilerden sonra Endülüs tarihinde öne çıkmış olan hekimlerden bir kısmını yaptıkları çalışmalarla tanıtacağız.

2.1. Ahmed ve Ömer b. el-Harrânî Kardeşler (ö. 364 ve 399/975 ve 1009 sonrası)

Yunus el- Harrani'nin oğulları olan Ahmed ve Ömer kardeşlerin doğum ve vefat tarihleri kesin olarak bilinmemektedir. Tıpla ilgili ilk eğitimlerini babaları Yunus el- Harrani'den aldıktan sonra 934 yılından itibaren yaklaşık on yıl Bağdat'ta eğitimlerine devam ettiler. Göz hastalıkları ve tedavileriyle ilgili İbn Vasıf el-Harrani'den ders aldılar.³⁰ Bağdat'tan Endülüs'e geçen Harrânî kardeşler II. Hakem'in saray doktorluğunu yaptılar. Uzman göz doktoru olan Ahmed, fakir fukara için kurulan bir dispenserde sorumlu hekim olarak görev yapıyordu. Sarayda bu hekime tahsis edilen ve sorumluluğunda on iki gencin çalıştığı "el-Hizânetü't-Tıbbiyye" olarak bilinen bir sağlık kurumu vardı. Bu gençler şurup ve macunların hazırlanması işiyle meşgul olurlardı. Yöneticiler; halktan ve hastalardan ihtiyacı olanlara bu karışımlardan verilmesine izin verirdi.³¹

2.2. Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 403/1013)

Endülüs Emevilerinin hilafet merkezi "Medinetüzzehra" yakınlarında doğduğu ve bölgeye nispetle bu ismi aldığı kabul edilir.³² Tıp ve eczacılık alanında kendinden önceki ilim mirasını iyi değerlendirmiş, kendi tecrübelerini de ekleyerek özellikle cerrahi alanında çok orijinal buluşlar yapmış, cerrahide kullanılan aletlerin resimlerini çizerek yanlarına gerekli açıklamaları eklemiş ve kendisinden sonraki dönemlere somut uygulanabilir bir ilim mirası bırakmıştır.³³ Zehrâvî, III. Abdurrahman (912-961), II. Hakem (961-976) ve II. Hişam (976-1009) dönemlerinde saray doktorluğu yapmıştır. Basit ve bileşik ilaç hazırlama konusunda uzman bir hekimdi.³⁴ Durdurulamayan kanamaları tedavi için saf altından çeşitli büyüklükte yanıcı maddeler elde edip dağılmayı kullanan ilk hekim, ilaç hazırlamada tıbbi tabletler için kalıp kullanan ilk tabip ve kömürü basit bal şurubunun süzülmesinde kullanan ilk kişi olma özelliğine sahiptir.³⁵ Zehrâvî'nin en meşhur eseri "*Kitâbu't-Tasrîf*" tir. Makkârî, "*Nefhu't-tîb*" adlı eserinde

²⁸ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Ettıba ve'l-Hükema*, 101.

²⁹ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 327-328.

³⁰ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Ettıba ve'l-Hükema*, 112-113; Ebü'l-Kâsım Sâid b. Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed el-Endelüsî, *Et-Ta'rifü't-tabakâti'l-ümem ve Ulemaiha ve Nubezin min Tealifihim ve Ahbarihim*, çev: Ramazan Şeşen (İstanbul: Acar Basım, 2014), 202.

³¹ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-Ettıba ve'l-Hükema*, 112-113.

³² Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 328.; Esin Kâhya, "Zehrâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), XXXIV/ 189.

³³ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb inde'l-Arab*, 317.

³⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 501.

³⁵ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 339-342.

Zehrâvî'nin "*et-Taşrîf*" adlı tıp külliyyatıyla ilgili, tıp sahasında söz ve uygulama bakımından *Tasrif*' den daha kapsamlı ve daha güzel eserin olmadığını ifade eder.³⁶

Zehrâvî "*et-Taşrîf*" i yazma amacını; Kendinden önce tıpla ilgili yanlış bilinen hususları düzeltmek, Calinus, Hipokrat gibi ilk dönem hekimlerinin tıbbın bir bölümü olan cerrahi ile ilgili aletlerin çizimlerinin o güne kadar gelen kitaplarda yıpranmış/tahrif edilmiş olduğunu belirtiyor. İlk dönem kitaplarda gelen bu aletlere kendi çizimlerini de ekleyerek gerekli açıklama/şerh ve özetler yaparak kendinden sonrakilerin kullanımına sunduğunu vurguluyor. Cerrahlık yapacak hekimlerin anatomiye iyi bilmeleri gerektiği, vücudun kısımları, vücuda zarar verebilecek müdahaleler, sakınılması gereken durumlar gibi insan bedeniyle ilgili ayrıntılı bilgiler vermenin yanında, hastaya müdahale ederken söz ve davranışlarıyla şefkatli davranmanın önemine dikkat çekiyor. Kendi tecrübelerini hekimlere doğru bir şekilde aktarmak ve bütün zamanlarda hekimlerin ondan faydalanmaktan uzak kalamayacakları, ihtiyaç duyduklarında hemen yanı başlarında hazır bulunsun şeklinde amacını belirtir.³⁷ Tıp ansiklopedisi tarzında yazdığı bu eserinde cerrahi operasyonlar, yaraların dağlanması, hayvanlar ve kadavralar üzerinde gerçekleştirilen ameliyatlar, bazı cerrahi aletlerin kullanım amaçları, eczacılık gibi konularda detaylı bilgiler vermiştir.³⁸

Zehrâvî'nin "*et-Taşrîf*" i otuz bölüm/makaleden oluşur. Bu bölümlerde genel tıpla ilgili üç yüz yirmi beş hastalık çeşidinden ve bunların tedavi yöntemlerinden bahseder. Her hastalığın tedavisine iyi gelecek gıda, bitki ve hayvansal ürünlerle ilgili malumatın yanında her ilaca muadil olabilecek ilaçlarla ilgili de bilgi verir. Tedavi amaçlı müdahalelerde dağlama, kan alma, bazı uzuvların kesilip alınması, kesiklerin dikilmesi, kırık çıkıkların tedavi ediliş şekli hakkında geniş açıklamalar yapar. Zehrâvî tıp tarihi literatüründe Yeni Çağ'dan önce makas, bistüri, bıçak vb. iki yüz 'den fazla cerrahî aletin -tamamını kendisi geliştirmemiştir- tarifini yapan ve resimlerini çizen -aynı zamanda tedavi sahneleriyle ilgili resimler de çizmiştir- ilk, belki de yegâne hekimdir.³⁹

"*et-Taşrîf*"de göz hastalıkları ve özellikle kataraktın tanısı ve tedavisi, diş eti hastalıkları, protez diş yapımı gibi konular hakkında bilgi vermiştir. Damar yaralanmaları alanında söz sahibi olup bu tarz yaralanma tedavilerinde kan dindiren merhemlerden de ayrıca bahsetmiştir. İdrar yolları hastalıkları, mesane taşı⁴⁰, fıtık ve çeşitleri, kadın-doğum hastalıkları, çift cinsiyet (hermafrodit) hastalığı teşhis ve tedavisi gibi neredeyse tıbbın her alanıyla ilgili uzmanlık derecesinde bilgiler vermiştir. Tıbbın neredeyse her alanıyla ilgilenen Zehrâvî özellikle cerrahi alanındaki uzmanlığıyla en meşhur doktorlar arasındadır.⁴¹

³⁶ Makkari, *Nefhu't-tîb*, III/ 175.

³⁷ Zehrâvî, *et-Taşrîf* li-men 'aceze 'ami'te'lif, 25-27.

³⁸ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 330.; Philip K. Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*, çev: Salih Tuğ (İstanbul: İfav Yayınları, 1995), III/ 915-916.

³⁹ Sedat Kaygusuz, Emre Özdeş, "Prof.Dr Fuat Sezgin ve İslam'da Bilim Teknik ve Tıbbı Bakış", *Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 21/ 3 (2019), 436-438.

⁴⁰ Mesane taşının parçalanıp öğütülmesinde harika buluşlar yaptı. Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 337

⁴¹ Beşri, *El-Hayatü'l-ilmiye*, 337; Kâhya, "Zehrâvî", XXXIV/ 190-191.

Operatör hekimliğe yeni başlayanlara yapay dikişleri, bir ipliğe geçirilen iki ayrı iğneyle dikişi ve doku yaralanmalarında kesikli sekiz şekilli dikişi⁴² öğreten de yine Zehrâvî'dir.⁴³ Kedi bağırsağından cerrahi iplik yapmayı ilk keşfeden hekimdir. Bu buluş sayesinde cerrahi müdahalelerde vücutta oluşabilecek reaksiyonların önüne geçilmiş ve yaranın daha iyi kapanması sağlanarak estetik kaygısı giderilmiştir. Cerrahide ilk defa pamuğu kullanan hekim olup cerrahi aletlerin yapımında bronzun yerine kurşun, demir ve çeliği kullanmıştır. İlk madeni şırıngayı icat eden Zehrâvi aynı zamanda diz ameliyatını yapan ilk hekimdir.⁴⁴

Hastalıklarda genetiğin önemini ilk fark edenlerden olup hemofili hastalığı ile ilgili tespit ve gözlemleri önemli sonuçlara ulaşmasını sağlamıştır. Hastalığın anti hemofilik etkinlikte bir yetersizliğe bağlı olarak özellikle X kromozomunun taşıdığı bir mikrop ile sadece erkeklerin kas ve eklemlerinde belirtiler ortaya çıktığını keşfetmiştir.⁴⁵ Zehrâvî, tıp alanında Yahya İbn Vâfid el-Lahmî (ö. 443/1052) gibi öğrenciler de yetiştirmiştir.⁴⁶

2.3. Ebu'l-Mutarrif Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdilkebîr b. Yahyâ b. Vâfid el-Lahmî (ö. 467/1075)

Tuleytula'nın ileri gelen ailelerinden birine mensup olup 1008'de doğmuştur.⁴⁷ Kurtuba'ya ilim yolculuğu yaparak Zehrâvî'den tıp dersleri almış, bu alanda kitaplar yazmıştır.⁴⁸ Müfred ve mürekkebat ilaç hazırlama konusunda uzman hekimdir. Tıbbı dair "*Kitâbu'l-Vesâd fi't-Tıbb, Mücerrebat fi't-Tıbb, Kitâbu Tedkiki'n-Nazar fi 'Ileli Haseti'l-Basar, Kitabu'l-Muğîs*" adlı eserleri yazmıştır.⁴⁹ Diskuridus ve Calinus'un ilaç hazırlama konusundaki bilgilerini iyice inceleyerek kendi tecrübelerinden de yola çıkarak beş yüz varak civarındaki "*Kitâbü'l-Edviyeti'l-Müfred*" adlı eserini meydana getirmiştir. Yaklaşık yirmi yılda tamamladığı bu eserde ilaçların isimleri, özellikleri, tedavide nasıl kullanılacağı vb. bilgiler vermiştir. Tedavide sırayla önce doğru gıdaları tercih eder, bununla tedavi mümkün olmamışsa müfred ilaçları dener, yine tedavi gerçekleşmemişse mürekkebat ilaçları mümkün olduğu kadar az karışım halinde kullanırdı.⁵⁰

2.4. Ebû Mervân Abdülmelik b. Muhammed ez- Zühr (ö. 470/1078)

X.-XIII. yüzyıllarda Endülüs'e tıp alanında damga vuran Beni Zühr ailesinden yetişen doktorların ilkidir. Alanında uzman olan Ebû Mervân, Mısır ve Kayrevan'da uzun süre doktorluk yaptıktan sonra Endülüs'e dönmüştür.⁵¹ İbn Hallikan, *Vefayât*'ta onun tıp, tabiat ilimleri ve kimya alanında meşhur olduğunu, Endülüs ve Mağrib (Fas) coğrafyasında Daniye

⁴² Sema Becerik, Nejat Nizam, "Periodontal Cerrahide Kullanılan Dikiş Teknikleri Ve Materyalleri: Derleme", *Ege Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi Dergisi*, 38/3 (2017), 146-148.

⁴³ Lütfü Şeyban, *Endülüs*, (İstanbul: Albaraka Türk Yayınları 2014), 174.

⁴⁴ Yüksel Topaloğlu, "Zehrâvî", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, Proje editörü: Mehmet Azimli, Kitap Editörü: Zehra Gençel Efe (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 72-73.

⁴⁵ Lütfü Şeyban, "Endülüs Medeniyeti", *İslam Medeniyet Tarihi*, ed. Azimli Mehmet (Ankara: Bilay Yayınları, 2018), 287.

⁴⁶ İbnü'l-Ebbar, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdurrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr, *et-Tekmilâ li-Kitâbi's-Şıla*, thk. Abdusselam el-Heras (Lübnan: Daru'l-Fikre, 1415/1995), IV/ 13.

⁴⁷ Mahmut Kaya, "İbn Vafid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), XX/ 436.

⁴⁸ İbnü'l-Ebbar, *Tekmilâ*, IV/ 13.

⁴⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 496.

⁵⁰ Ebü'l-Kâsım Sâid el-Endülüsî, *Et-Ta'rif bi-tabakâti'l-ümem*, 207-208.

⁵¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 517. ; Hamdi Abdu'l-Munim Muhammed Hüseyin, *et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Hadari Li'l-Mağribi ve'l-Endülüsî fi Asri'l-Murabitin*, Daru'l-Marifeti'l-Camia (1997), 407.

Şehrinde vefat ettiğini ifade eder.⁵² Dikkat çekici görüşlerinden biri “hamamda yıkanmanın insan bedenini kokuttuğu”dur.⁵³ Kaynaklarda İbn Sînâ'nın “*el-Kânûn fi't-Tıbb*” adlı eserini Endülüs'e ilk getiren kişi olarak geçer.⁵⁴

2.5. Ebu'l-A'lâ b. Zühr b. Ebû Mervân b. Abdülmelik (ö. 525/1131)

Zühr ailesi doktorlarından olup tıp sahasındaki birikimi, hastalıkların teşhis ve tedavi yöntemleri konusunda telif ettiği eserleriyle tanınır. Bu alanda en önemli eseri *et-Tezkir*'de, tıp ilminin inceliklerini yazar. Bir başka eseri olan *el-Mücerrebat*'ta, halk arasındaki geleneksel tedavi yöntemlerinden, teorik ve pratik tıp uygulamalarının beraberliğinden bahseder. Göz, kulak, solunum yolu, böbrek taşı ve diğer taş hastalıkları tanı ve tedavi yöntemleri vb. konular hakkında oldukça geniş bilgi verir. Ayrıca bitki kökleri, yapraklar ve çiçeklerin ilaç yapımında nasıl kullanıldığı hakkında doyurucu malumat yer alır. Taze gülün faydaları, bazı macunların yapımında gülün nasıl kullanılması gerektiği, tazesinin ve kurusunun tedavideki etkileri hakkında önemli açıklamalarda bulunur. Tedavi için gelen hastanın, önce nabzına bakar sonra idrar tahlili yapar daha sonra teşhis ve tedaviye başlar.⁵⁵ Tedavide seçmiş olduğu yöntemler, onun tıp bilgisinin inceliğine delalet etmektedir.⁵⁶

2.6. Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebü'l-A'lâ b. Zühr (ö. 557/1162)

Tıp ilmini babası ve dedesinden öğrenmiştir. Endülüs'te ilimde iyi bir üne sahip, tıp ehlinin söylemlerinin çoğuna vâkıf ve tıp alanında sağlam bir kaynak konumundadır.⁵⁷ Basit ve bileşik ilaç hazırlama konusunda uzman bir hekimdir. İlaç hazırlamayla ilgili eserler yazmış olup bu konudaki şöhreti Endülüs dışına da taşmıştır.⁵⁸ Zühr ailesinin en meşhur doktoru olarak bilinir. Tıp alanında “*Kitâbu't-Teysîr fi Mudâvat ve't-Tedbîr*” adlı eserini yazmıştır. Pratik tıbbı önem vermiş aynı zamanda saray doktorluğu yapmıştır. Yakın diyaloga geçtiği İbn Rüşd; *Kitâbu't-Teysîr* ile ilgili, “*Zamanımızda tecrübî tıpla ilgili yazılan en mükemmel eser*” demiştir. Bu eserde koruyucu hekimlik, organlara ait hastalıklar ve tedavi edici ilaçlar, kalbin dış zarında oluşan tümör, yutak felci, orta kulak iltihabı, nefes borusu darlığını ameliyatla tedavi gibi konulardan bahsetmiştir. Ayrıca bataklıkların hastalıklar üstündeki etkisi, uyuz hastalığı tanısı ve tedavi yöntemleri hakkında doyurucu bilgiler vermiş, uyuz hastalığına yol açan paraziti de o keşfetmiştir.⁵⁹

Macun, şurup ve yağların hazırlanışı ve tedavide kullanım süreleriyle ilgili tatmin edici açıklamalar yapmıştır. “*Kitâbu'l-Ağziye*” adlı eserinde; zararlı yiyecekler, diyet, temizlik koşulları, baharatların tedavideki etkisi ile ilgili hususlarda geniş bilgi vermiştir.⁶⁰ Böbrek hastalıkları, ishal, öksürük tanısı ve tedavisinde kullanılacak ilaç, macun, şurup ve bunların hazırlanmasında balın

⁵² İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefayatu'l-A'yan ve Enbai Ebnai'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-sadr, 1414/1994), IV/ 437.

⁵³ Ebü'l-Kâsım Sâid el-Endelüsî, *Et-Ta'rif bi't-Tabakâti'l-ümem*, 208.

⁵⁴ Cumhuriyet Ersin Adıgüzel, “Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/1, (2020), 141; Mahmut Kaya, “İbn Zühr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), XX/469.

⁵⁵ Adıgüzel, “Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr”, 141-142; Kaya, “İbn Zühr”, XX/470.

⁵⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 517.

⁵⁷ İbnü'l-Ebbar, *Tekmile*, IV/ 34.

⁵⁸ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 519.

⁵⁹ Şeyban, *Endülüs*, 189.

⁶⁰ Kaya, “İbn Zühr”, XX/471.

tercih edilmesiyle ilgili görüş belirtmiştir. Daha önceki hekimlerden elde ettiği bilgileri kendisi tecrübe etmeden kullanmamıştır. Daha önce üzerinde çalışma yapılmayan konulardan; uyuz hastalığı, akciğer ve diyafram hastalıkları, vücuttaki kuruluk tanısı ve tedavi yöntemleri hakkında malumat vermiştir.⁶¹ Muvahhidlerin kurucusu Halife Abdülmü'min b. el-Kummî'nin (ö.558/1163) özel hekimliğini yapmıştır.⁶² Ebu'l-Kasım el-Muâcinî'nin anlattığına göre bir gün halife Abdülmü'min ishal hastalığına yakalanır fakat şurubunu içmek ona zor gelir. İbn Zühr, halifeye üzüm getirir ve suyunu içeceği şuruba damlatıp demlenmesini bekler; mayalanma işlemi bittikten sonra şurubu içirir ve halife iyileşir.⁶³

2.7. Ebû Bekir Muhammed b. Ebû Mervân Abdülmelik b. Ebü'l-A'lâ b. Zühr el-Hafîd (ö. 595/1199)

Tıp ilmini babasından öğrenmiş, Endülüs ve çevresinde yetişen Zühr ailesine mensup meşhur tıpcılardan biri olmuştur.⁶⁴ Tıp alanındaki başarılarından dolayı zamanının "Calinus"u diye tanınmış olup Muvahhid halifelerin saray hekimliğini üstlenmiştir. Pratik tıba önem vermiş ve birçok öğrenci yetiştirmiştir.⁶⁵

2.8. Ebû Muhammed b. el-Hafîd Ebû Bekir b. Zühr (ö. 601/1205)

Zühr ailesinden olup o da tıp ilmini babasından öğrenmiştir. Hastalıkları teşhis ve tedavi edici ilaçları bulma konusunda derin bilgi sahibiydi. Ebu Bekir Muhammed b. Zekeriyâ er-Râzî'nin kitaplarını okudu.⁶⁶ Tıp ilminin inceliklerine vakıf olduktan sonra botanik ilminde derinleşmiş aynı zamanda saray hekimliği yapmış ve henüz yirmi beş yaşındayken vefat etmiştir.⁶⁷ Bu hekimlerin dışında Benî Zühr ailesinden Ebu bekir Hafîd'in kızı Ümmü Amr ve onun torunu olan bir bayan da hekimlik yapmıştır.⁶⁸

2.9. Ebû Bekr Muhammed b. Abdülmelik b. Muhammed b. Muhammed b. Tufeyl el-Kaysî (ö. 580/1185)

XII. yüzyılda Endülüs'te en iyi doktor ve cerrahlardan biri olarak bilinmekteydi. Muvahhidî Halifesi Ebû Ya'kub döneminde (1163-1184) saray başhekimliği yapmıştır. Tıpla ilgili "Urcûne" adlı eserini yazmış, teorik ve pratik tıpla ilgili döneminin diğer hekimleriyle görüş alışverişinde bulunmuştur.⁶⁹

2.10. İbn Rüşd, Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî (ö. 594/1198)

İbn Rüşd, devrinin önde gelen hekimleriyle çalışmış, Murâbitlar Dönemi'nde saray doktorluğu yapmış ve Endülüs'te yazdığı reçeteler çok kıymet görmüştür. Yenilerinin

⁶¹ Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr", 144-145.

⁶² Samet Şenel, "İbn Zühr", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, Proje editörü: Mehmet Azimli, Kitap Editörü: Zehra Gençel Efe (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 98.

⁶³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibba*, 520.

⁶⁴ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ*, 521.

⁶⁵ Hüseyin, et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Hadari, 408.

⁶⁶ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibbâ*, 521.

⁶⁷ Adıgüzel, "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi: Benî Zühr", 147.

⁶⁸ Kaya, "İbn Zühr", XX/ 472.

⁶⁹ İlhan Kutluer, "İbn Tüfeyl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), XX/419.

öğrenilmesiyle geçmiş dönemde elde edilen bilgilerin, değerini kaybettiğini savunmuştur.⁷⁰ Tıp ilminde seçkin bir yere sahip olan İbn Rüşd, tıpla ilgili telif, tercüme ve şerhler yazmıştır. On sekiz eseri günümüze kadar ulaşmış olup en önemlisi “*el-Külliyât fi't-Tıb*”dır. Eserinde bütün hastalıkların tedavileriyle ilgili bazen özet bilgiler vermiş bazen genel açıklamalar yapmış bazen de uygulamaya/pratiğe yönelik bilgiler vermiştir.⁷¹ Hastalığın tedavisinden ziyade koruyucu hekimlikle hastalık gelmeden önce sağlığın muhafazası üzerinde durmuştur.⁷²

Çiçek hastalığı gibi bazı epidemik hastalıkların vücutta daimi bir muafiyet (bağışıklık) bıraktığını belirtmiştir. Gözün ışığa duyarlı kısmının retina olduğunu tespit ederek oftalmoloji biliminin kurulmasına vesile olmuştur. Deney ve gözleme önem vermiş, bilimde görüş alışverişi yapmanın, fizik tedavi, spor ve masajın önemine değinmiştir. Eczacılıkta önemli panzehirler bulmuş ve insan psikolojisini iyi bilmenin tedavideki rolünü vurgulamıştır. Tedavide astroloji, fal ve büyüye inanmamıştır. “*el-Külliyât fi't-Tıb*” ta anatomi, fizyoloji, patoloji, semiyoloji (hastalık belirtilerini konu alan tıp dalı), terapi, fizik tedavi, hijyen ve çeşitli hastalıkların tanı ve tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. “*el-Kitâb fi Hıfzı's-Sıhha*” ve “*Makâle fi't-Tiryâk*” diğer eserleri arasındadır.⁷³

2.11. Muhammed b. Kassûm b. Eslem el-Gâfikî el-Endelüsî (ö. VII/XIII. Yüzyıl)

İbn Eslem el-Ğâfikî ismiyle tanınmıştır. Endülüs tarihçileri, ondan pek bahsetmezler. Tıp bilgisini Huneyn b. İshak, Ali b. İsâ el-Kehhâl, Ammâr b. Ali el- Mevsilî ve Zehrâvî gibi meşhur hekimlerden okuyarak edinmiş, deney ve gözlemlerle geliştirmiştir. “*El-Mürşîd fi'l Kühl*” adlı eserini göz hastalıklarıyla ilgili önemli bir boşluğu doldurması için yazmıştır.⁷⁴ Eserin baş tarafında İbn Sînâ ve Zehrâvî'yi incelediğini, onların görüşlerine katılmadığı konuları eleştirip eksik bıraktıkları hususları tamamladığını belirtmiştir.⁷⁵

“*El-Mürşîd fi'l Kühl*”, altı bölümden oluşup içeriğinde teorik ve pratik tıp uygulamaları, gözün anatomisi, görme fiilinin nasıl gerçekleştiği, göz cerrahisi, optik, sinir hastalıkları gibi yetmiş yedi göz hastalığının tanı ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi vermiştir. Bu hastalıkların tedavisinde kullanılabilecek ilaçlar ve hazırlanış şekilleri, göz için faydalı ve zararlı renkler, cerrahi müdahalelerde kullanılacak alet ve araçlar hakkında malumat vermiştir. Eserde gözle ilgili neredeyse her konuda uzmanlık derecesinde bilgiler bulunmaktadır. Bu kitap, oftalmoloji biliminin özeti, günümüz patoloji biliminin öncüsü sayılmıştır. Çocuklarda göz hastalıkları diye ayrı bir bölüm açması da eserin o dönemde uzmanlık düzeyinin derecesini göstermesi bakımından kayda değerdir.⁷⁶

⁷⁰ H. Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları 1999), XX/ 267.

⁷¹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ*, 530-531.

⁷² Karlığa, “İbn Rüşd”, XX/267.

⁷³ Ali Bakkal, “İslam Tıp Tarihinde”, *Doğu-Batı İlişkisinin entelektüel Boyutu İbni Rüşd'ü Yeniden Düşünmek, Cumhuriyet Üniversitesi ve İlahiyat Fakültesi* (Sivas 2009), II/ 461-464.

⁷⁴ Erol Çetindal, *Endülüs'te Yetişen Müslüman Bilim Adamları ve Bilim Dünyasına Katkıları* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2019), 77.

⁷⁵ Birgül Bozkurt, “Endülüslü Düşünürlerin İbn Sina'ya Bakışı”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38/ 1, (2017), 179-180.

⁷⁶ Cemil Akpınar, “Gafiki, Muhammed b. Kassum”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), XIII/282.

2.12. İbnü'l-Hatib, Ebû Abdillâh Zü'l-Vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Sa'îd es-Selmânî (ö. 775/1374-75)

Suriye'den Endülüs'e göç eden Yemen asıllı ailesinden, büyük dedeleri Said'in hatiplik görevini icra etmesinden dolayı kendisine İbnü'l-Hatib denmiştir. Bir müddet vezirlik de yapmıştır. Tıp ilmine en büyük katkısı vebanın bulaşıcı olduğunu ispatlamasıdır.⁷⁷ Onun vebayla ilgili “*Bulaşmanın varlığı, tecrübe, araştırma, hisler, güvenilir ve açık dini naslar sayesinde anlaşılmaktadır. Hastalıklı kişi ile temas etmeyenlerin sağlıklı kalmalarına mukabil, temas edenlerin hastalığa yakalandıkları; hastanın giydiği elbiseyi giyme, kullandığı kapları kullanma ile bulaşmanın gerçekleştiği dikkatli bir araştırmacı tarafından gayet açık bir hakikat olarak görülür.*” demektedir.⁷⁸

2.13. İbn Seb'în, Ebû Muhammed Kutbüddîn Abdülhak b. İbrâhîm b. Muhammed b. Nasr b. Muhammed el-Akkî el-Gâfikî el-Mürsî er-Rakûtî (ö. 668/1270)

Rakutî, hekimliğinin yanında tercüme faaliyetlerine de katkısıyla tanınan Endülüslü bilim adamlarındandır. Abbasiler Dönemi tercüme faaliyetleri için kurulan “Beytülhikme”nin benzerleri İspanya'da bazı yerlerde kurulmuş olup içlerinde nitelikli olanlardan biri de 1187'de açılan “Toledo Tercüme Okulu”dur. Bu kurum en parlak dönemini bilimsel faaliyetlere düşkünlüğüyle ön plana çıkan Kral X. Alfanso (1252-1284) döneminde yaşamıştır. Eserler sadece Latinceye değil İspanyolca ve Fransızcaya da tercüme edilmiştir. X. Alfanso, Endülüslü bilim adamı Rakutî'nin desteğiyle önce Mürsiye'de bir enstitü kurmuş sonra bu kurumu İşbiliye'ye taşımıştır.⁷⁹ İslam medeniyeti ilim mirasını İspanya ve Avrupa'ya nakletmede bu kurum önemli görevler ifa etmiştir. Kurum içerisinde Arapça ve Latince eğitimi için bölümler açılmış olup fen ve tıp eğitiminde Müslüman hocalar görevlendirilmiştir. Bu hocalardan biri de Rakutî'dir.⁸⁰

2.14. Ebû Dâvûd Süleymân b. Hassân b. Cülcül el-Endelûsî (ö. 383/994)

İbn Cülcül, on dört yaşında tıbbı merakı başlamış yirmi dört yaşına geldiğinde hasta tedavi edebilecek hekim seviyesine ulaşmış⁸¹ tıp alanında yaptığı tasarrufları ve ilaç hazırlama konusundaki uzmanlığıyla öne çıkmış, Kurtuba'nın ünlü bir hekimidir. Halife II. Hişam'ın (976-1009) saray hekimliğini yapmıştır. Tıp tarihi ile ilgili en meşhur eserlerden biri olan “*Tabakâtü'l-Ettıbbâ' ve'l-Hükemâ'*” adlı eser ona aittir.⁸² Bu eserde farklı zamanlarda yaşamış, farklı milletlere mensup, felsefede ve pozitif bilimlerde önde gelen elli yedi bilge insanın biyografisini dokuz tabaka halinde yazmış; tıbbi uygulamalar, kan almanın önemi, kilin -kil toprak- tedavideki yeri, perhiz, koruyucu hekimlik vb. konularında çok önemli bilgiler vermiştir. Tabiplerin ihtisas

⁷⁷ Casım el- Ubudi – Cengiz Tomar, “İbnü'l-Hatib, Lisânüddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), XXI/ 74.

⁷⁸ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, 250.

⁷⁹ Anastasiya Uçar, *Risaletü'l-Ğufrân ve İlahi Komedya Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019), 106-108.

⁸⁰ M. Faruk Toprak, “İspanya'da Gayrimüslimlerin Endülüs İslam Kültürüne Katkıları”, *İstem Dergisi*, 14 (Aralık 2019), 379.

⁸¹ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-ettıbbâ ve'l-hükemâ*, 13.

⁸² İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi ttabakâti'l-etıbbâ*, 493.

alanları, ilim yolculukları gibi konulara da değinmiştir.⁸³ İbn Fazlullâh el-Ömerî, İbn Cülcül'ün "basur" tedavisiyle ilgili Hindistan'dan getirilen bir bitkiyi kullandığından bahseder.⁸⁴

İbn Cülcül'ün eserinde tanıtımını yaptığı elli yedi bilgeden Emir Muhammed zamanında yaşamış olan el-Harranî, Endülüs'e has bir karışım geliştirmiştir. Doktorlar bile bu karışımı kendisinden satın alarak tadından ve kokusundan içeriğini anlamaya çalışmışlar, benzeri ilaçları yapmışlar ancak ölçülerini tutturmayı bir türlü başaramamışlardır. Bu eserinde ayrıca hardal ve tere otu hakkında da bilgiler vermiştir. İbn Cülcül'ün eserinde bahsettiği bilgilerden bir diğeri Cevâdu'd-Tabîb, Emir Muhammed zamanında yaşamış ve yüz bir ottan oluşan çok güçlü bir şurubu ilaç olarak imal etmiştir.⁸⁵ Ayrıca Discurides'in "*Esmâ'u'l-Edviyeti'l-Müfred*" kitabını yorumlayarak "*Tefsîru Esmâ'i'l-Edviyeti'l-Müfred min Kitâbi Discurîdes*"i yazmıştır.⁸⁶ Bu eser Discurides'in değinmediği ilaçlarla alakalı farmakoloji üzerine yazılmış en önemli eserlerdendir.⁸⁷

Endülüs Dönemi'nde Yahudi asıllı doktorlar da tıp ilminin gelişmesinde ve Batı'ya aktarılmasında aktif rol almışlardır. Bu hekimlerden öne çıkanlar şunlardır;

2.15. Hasday b. Şebrût el-İsrâîlî (ö. 359/970)

Yahudi kökenli olup halife III. Abdurrahman en-Nâsır'ın (912-961) saray doktoruydu. Lyon Kralı Şanca, aşırı kiloları nedeniyle devletin işlerini yürütemez duruma gelince Halife'nin doktoru Hasday, Kralı tedavi etmiştir.⁸⁸ Bizans İmparatoru VII. Konstantin (913-959), Halife III. Abdurrahman'a Diskurides'in Grekçe tıp eserini ("*De Materia Medica*") hediye olarak göndermişti. Halifeye gelen bu eseri, Hasday b. Şebrut Arapça'ya tercüme etmiştir. Hasday eserindeki ilaçların isimleriyle ilgili açıklamalar yapmış olup Kurtuba'da daha tanınır hale gelmiştir.⁸⁹ Bu eser Endülüs tıp ilminin gelişmesinde önemli rol oynamıştır.⁹⁰

2.16. İbn Meymun, Ebû İmrân Mûsâ b. Ubeydillâh (Meymûn) el-Kurtubî el-İsrâîlî (ö. 600/1204)

Yahudi asıllı olup Kurtuba, Meriye, Fas, Kudüs ve oradan Mısır'a gitmiş; Fustat'ta ikamet etmiş; kaldığı yerlerde tıp konusunda kendini geliştirmiş;⁹¹ Selahattin Eyyubi ve oğluna hekimlik yapmıştır.⁹² Kadı Sa'îd b. Sînâ el- Melik'in övgüsüne layık olmuştur. Kadı Said, İbn Meymun'la

⁸³ İlnur Yetmiş, *İbn Cülcül'ün Tabakatu'l-ettiba ve'l-Hükema Adlı Eseri ve İslam Tarihi Açısından Değerlendirilmesi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, 2019), 583-585.

⁸⁴ İbn Fazlullâh el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebû'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ebşâr: memâlikü Mısır ve's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Yemen* (Kahire: Ebu Dabi Mecmau's-sakafi, 1405/1985), XXII/ 110.

⁸⁵ İbn Cülcül, *Tabakatu'l-ettiba ve'l-hükema*, 147-148.

⁸⁶ Ebû's-Safâ (Ebû Sa'îd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *Kitâbü'l-vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmet Arnavuti, Turki Mustafa (Beyrut: Daru İhyau't-turas, 1420/2000.), XIII/ 293.

⁸⁷ Mustafa Kınağ, "İbn Cülcül", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, Proje editörü: Mehmet Azimli, Kitap Editörü: Zehra Gençel Efe (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 56.

⁸⁸ Düveydar, *El-Müctemau'l-Endulusi fi Asri'l-Emevi*, 444.

⁸⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etibba*, 494.

⁹⁰ Enes Şanal, "Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 2/2 (Aralık 2019), 199-200.

⁹¹ Mustafa Çağrıç, "İbn Meymun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/ 195

⁹² Mahmud Muhammed el-Huveyri, *Mısır fi Usuri'l-Vusta min Asri'l-Mesihî Hatta Fethi'l-Osmânî*, El Mektebetü'l-Mısri, Kahire, 226.

ilgili “Calinus, hastalarının bedenlerini tedavi ediyordu. İbn Meymun ise hastalarını hem bedenen hem ruhen tedavi ediyordu.” demiştir.⁹³ Basur hastalığının tanı ve tedavi yöntemleri ile gerektiğinde cerrahi müdahale üzerinde durmuştur. Astım hastaları için kuru havayı tavsiye etmiş, psikolojik hastalıkların tedavisinde de dengeli beslenme ve perhizin önemini vurgulamıştır.⁹⁴

İbn Meymûn’un tıp alanındaki en önemli eseri (1187-1190 yıllarında yazdığı) “*Kitâbü’l-Fuşûl fi’t-Tıbb (Fuşûlü’l-Ḳurtubî, Fuşûlü Mûsâ fi’t-Tıbb)*”dır.⁹⁵ Eserinde tıp ilminde büyük üne sahip Calinus’a ve Grek tıpçıların bin beş yüz tıp prensibine karşı yaptığı tahlil, tenkit ve ilave yorumlar vardır. İbn Meymun 1204 yılında öldüğünde sadece Yahudiler değil Müslümanlar da üzölmüşler, hakkında mersiyeler yazmışlar hatta onu Hz. Musa’ya benzetenler olmuştur.⁹⁶

3. Endölüs’te Botanik Bilimi ve İbn Baytar

Hekimliğe yardımcı alanlardan botanik: Tıbbi bitkiler ve bu bitkilerden ilaç hazırlamayı ilgilendiren bir alandır. Endölüs, genel tıp alanında olduğu gibi, botanik alanında da önemli gelişmelerin ve buluşların olduğu bir yerdi. Botanik alanında öne çıkan bilim adamlarından İbnü’l-Baytar en dikkat çekici olanıdır.

3.1. İbnü’l-Baytar, Ebû Muhammed Ziyâüddîn Abdullâh b. Ahmed el-Aşşâb el-Mâlekî (ö. 645/1248)

İbnü’l-Baytar, Endölüs’te meşhur ve mahir botanikçiler -aynı zamanda tabipler- arasındandır.⁹⁷ Babası baytar olduğundan İbnü’l-Baytar diye bilinir. Botanik ilmine olan merakı sebebiyle “el-aşşâb” (botanikçi) diye tanınmıştır. Tıbbi bitkilerle ilgili ilk dersini Ebu’l-Abbas İbn Muhammed en-Nebâtî’den almış, araştırmalar yapmış,⁹⁸ sonra da eczacılıkla ilgili dersler almıştır. 1220’de botanik ilminde derinleşmek için Akdeniz havzası ve Kuzey Afrika ülkelerini dolaşmış; oradan Anadolu içlerine giderek bitkileri, isimlerini, özelliklerini incelemiştir⁹⁹ sonra İskenderiye ve Mısır’a geçmiştir. Eyyubi Sultanı Melik Kamil (1218-1238) ve oğlu Salih’in hizmetinde çalışan¹⁰⁰ İbnü’l-Baytar botanikçilerin başına getirilmiş çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.¹⁰¹ Üç kıtayı gezerek bitkisel, hayvansal ve madensel ilaç malzemeleri toplamış; Diskurides’i ve Calinus’u incelemiştir; gezdiği yerlerdeki botanik uzmanlarıyla görüş alışverişinde bulunmuş ve yaşadığı dönemin en meşhur botanikçisi olmuştur. Antik Yunan ve Müslüman

⁹³ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ’ fi tabakâti’l-eṭibba*, 582.

⁹⁴ Abdulhalık Bakır, “Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31/1 (2016), 63.

⁹⁵ Hatice Doğan, *İbn Meymun’un Hayatı, Eserleri ve Delaletü’l-Hairin Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 51-53.

⁹⁶ Çağrı, “İbn Meymun”, 195.

⁹⁷ Makkarî, *Nefhu’t-tıbb*, II/ 691.

⁹⁸ Mahmut Kaya, “İbnü’l-Baytar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), XX/ 526.

⁹⁹ İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü’l-enbâ’ fi tabakâti’l-eṭibba*, 601.

¹⁰⁰ Suyuti, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, *Hüsnu’l-Muhadara fi Tarihi Mısır ve’l- Kahire*, thk. Muhammed Ebu’l-Fazl İbrahim, nşr. İsa El-Babi el-Halebi (Mısır: Daru İhyai’l-Kutubi’l-Arabiyye 1386/1967), I/ 542.

¹⁰¹ Huveyri, *Mısır fi Usuri’l-Vusta*, 226.

tıpçılardan okumalar yapmış, topladığı bilgileri deney ve gözlem metodunu kullanarak pratiğe dönüştürmüş, birçok bitki ve ilacı tıp dünyasına tanıtmıştır.¹⁰²

İbnü'l-Baytar eczacılık alanındaki uzmanlığıyla meşhur olmuştur.¹⁰³ Müfred ilaçları sınıflandırma konusunda kimse onun kadar başarılı olamamıştır.¹⁰⁴ İlaçlar arasında karşılaştırmalar yapmış ve kimyasal özellikleri hakkında incelemelerde bulunmuştur. Deney ve gözlem sonucu doğrulayamadığı bilgileri ayrı tutmuştur. *“el-Muğnî fi'l-Edviyeti'l-Müfreda”*, *“Tefsîru Kitâbi Diskurides”*, *“el-İbâne ve'l-İ'lâm”* adlı çalışmaları vardır. *“el-Câmi' li'l-Müfredâti'l-Edviyye ve'l-Ağziyye”* adlı meşhur kitabında gül çeşitlerini sayarak sarı, mavi, siyah, beyaz, kırmızı ve diğer güllerden, bunların nerelerde yetiştiklerinden bahsetmiş, hangi hastalıklara iyi geldikleri hakkında bilgi vermiştir.¹⁰⁵ Bitkisel, hayvansal ve madeni ilaçları alfabetik sıraya göre yazmış, hangi hastalığa hangi ilacın iyi geldiğini belirtmiştir. Bu kitap XVI. yüzyıla kadar başvuru kaynağı olmuş, XIX. yüzyıla kadar da etkisi devam etmiştir.¹⁰⁶ Kâtip Çelebi: *“Fen kitapları arasında bundan daha kapsamlı ve daha geniş bir kitaba rastlamadım.”*¹⁰⁷ Bu kitabı hazırlarken İbnü'l-Baytar'ın faydalandığı kişiler arasında İbn Sînâ da vardır.¹⁰⁸ Kütübî (ö. 764/1363), İbn Baytar'ı sika (güvenilir) biri olarak nitelemiştir.¹⁰⁹

4. Endülüs'te Hastaneler

Endülüs'teki hastane/sağlık hizmeti veren kurumların işleyişi ile İslam dünyasındaki hastane/sağlık hizmeti veren kurumların işleyişleri benzerlikler göstermekte olup bunların başında seyyar çadırlar, sultanların ve yönetimdeki devlet erkânının sarayları, hekim evleri, hasta evleri, hamamlar ve gezici hekimlerin tedavi amacıyla kullandıkları sokaklar şeklinde gelmektedir.¹¹⁰

Abbasiler Döneminde tıp mesleği itibar kazanmış, düzenbaz, sihirbaz ve büyücülerin muayene yapmalarına izin verilmemiştir. Devlet yöneticileri ve ileri gelen aileler hastane inşa etme konusunda birbiriyle yarışır hale gelmişlerdir. Doktor olduğunu, tıp ilmi aldığını beyan edenler, muayeneye başlamadan önce yeterlilik için sınavdan geçirilmişlerdir. Endülüs'teki Müslümanlar tıp mesleğiyle ilgili konularda Bağdat'ta yapılan çalışmaları örnek almışlar bunları kendilerine uyarlamışlardır.¹¹¹

X. ve XII. yüzyıllar arası Endülüs'te, tıp sahasında önemli çalışmalar olmasına rağmen düzenli ve sistemli hastanelerin varlığı daha geç dönemlerde görülmektedir. Buna rağmen

¹⁰² Metin Uçar, H. Halit Atlı, Burhanettin İlter, Mesut Budak, *“Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar”*, Koordinatör, Kevser Topkar (İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017), 10-13.

¹⁰³ Cahit Baltacı, *İslam Medeniyet Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Yayınları no: 197, 2016), 413.

¹⁰⁴ Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî ed-Dârânî ed-Dımaşkî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Daru's-sadr, 1392/1973), II/ 159.

¹⁰⁵ Suyuti, *Hüsnu'l-Muhadara*, II/ 402.

¹⁰⁶ Uçar, *“Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar”*, 10-13.

¹⁰⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfu'z-Zunun an Esami'l-Kütub ve'l-Funun* (Bağdat: Mektebetü'l-Mesna, 1359/1941), II/ 1772.

¹⁰⁸ Bozkurt, *“Endülüslü Düşünürlerin İbn Sina'ya Bakışı”*, 179.

¹⁰⁹ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefayat*, II/ 159.

¹¹⁰ Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 61.

¹¹¹ Kiftî, *İhbârü'l-'ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, 191.

bölgesel kaynakların verilerine göre Müslüman emirlikleri döneminde sadece Kurtuba'da yaklaşık elli yerde hasta tedavisi yapıldığından söz edilmektedir.¹¹²

İspanya'da Hıristiyan Kastilya Kralı VIII. Alfonso (606/1210) Burposta'da bir hastane yaptırmıştır. 1409'da İspanya'da Hospital General Valencia'da akıl hastaları tedavi edilmiştir.¹¹³ Müslümanların Endülüs hâkimiyeti döneminde Muvahhid Emir Mansur b. Yusuf (579-595/1184-1199) Marekeş Bimaristanını yaptırmış etrafını ağaç ve çiçeklerle donatmıştır. Ğırnata Bimaristanını (767/1365) Muhammed b. Yusuf yaptırmıştır. Kurtuba yakınlarında "Va'di'l-Kebir" bölgesinde cüzzamlı hastaları tecrit için Kurtuba Bimaristanı, Endülüs Emevileri'nin ilk dönemlerinde yapılmıştır.¹¹⁴ V. Muhammed'in yaptırdığı bimaristanın (776/1375) yakınında başka bir bimaristanın daha yapılmış¹¹⁵, Sela Bimaristanı'nı da (864/1460) Sultan Alevi Abdurrahman yaptırmıştır.¹¹⁶

Kaynaklarda genel olarak Endülüs Dönemi hastane ve sağlık hizmetleriyle ilgili şu bilgiler yer alır: Kan alıcılar, kan alma kalıpları, mahir hekimlerden kan aldırma, aktarlardan ve şurup satıcılardan ziyade usta hekimlerin hazırladığı ilaçları kullanma, Müslüman hekime muayene olma, bilinmeyen ilaç ve macunların satılmaması... Ayrıca sistemli ve düzenli hastanelerden önce sağlık hizmeti veren özel hekimler, hacamatçılar, aktarlar, ebeler de kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁷

4.1. Hastanelerin Fonksiyonları

Endülüs dâhil İslâm dünyasındaki bimaristanlarda, din, dil, ırk ayrımı yapılmadan, gelen bütün hastaların muayene edilir, tedavi ücreti alınmazdı.¹¹⁸ Tedavilerinin yanında hastalara verilen yemek, elbise, ilaç vb. ihtiyaçlar ile hastanede yapılan işlemler içinde herhangi bir ücret alınmadığı; hatta Marekeş Bimaristanında tedavisi tamamlanan fakir hastalara iyileşip çalışır duruma gelinceye kadar maddi destek sağlandığı kaynaklarda geçmektedir.¹¹⁹ Hastanelerde sunulan sağlık hizmetleriyle ilgili şu bilgilere rastlıyoruz: Başhekimler, asistanları ve bazı doktorlarla beraber her sabah hastaları ziyaret eder, tedavi seyirlerini takip eder, hastaların dilek ve şikâyetlerini dinler ve bu şikâyetleri dikkate alırlardı.¹²⁰ Bunun yanında hastanede her gün bir doktor gözetiminde ve günde birkaç kez verilen ilaçları uygulayan ve yemekleri getiren hastabakıcılar vardı.¹²¹ Endülüslü Müslümanlar tıp alanında bu kadar ileri hizmet sunarken hemen yanı başında bulunan Avrupa'da hastalanan kişi tedavi olmak istediğinde kilise, hastanın içerisine cin/şeytan veya kötü ruhların girdiğini söylerdi. Bu durumda

¹¹² Özdemir, "Endülüs", XI/ 223.

¹¹³ Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 177-178.

¹¹⁴ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 324-325.

¹¹⁵ Terzioğlu, *Bimaristan*, VI/163-166.

¹¹⁶ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 325.

¹¹⁷ Öztürk, *İslam Dünyasında Hastaneler*, 178-182.

¹¹⁸ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları", 38.

¹¹⁹ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 325.

¹²⁰ Fatma Çapan, "İslam Dünyasında Bimaristanlar ve Gelişim süreçleri". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Makalesi* 18/3 (2019), 1209. Halife Mansur her hafta Cuma namazından sonra hastaları ziyaret eder hekimler ve yetkililerden hastaların durumlarıyla ilgili bilgiler alır kendisinin yapabileceği bir şey olup olmadığını sorardı. Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 325.

¹²¹ Bakır, "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları", 38.

olan kişinin günah işlediğinden dolayı bunların başına geldiğini ve tedavi olması için önce günahlarından tövbe etmesi gerektiği inancını topluma dayatırlardı. Kilise, eczaneleri, din karşıtı yerler, uzman doktorların uyguladığı tedaviyi de tamamen sakıncalı, şehvetperest vb. şekilde değerlendirirdi. Hıristiyan olmayan doktora tedavi olanlar toplumdan aforoz edilirdi.¹²²

Endülüslü Müslümanlar hastane yapmak ve hastalara her türlü tedavi hizmeti sunabilmek için adeta Bağdat'taki hastanelerle yarışıyorlar, imkânları ölçüsünde hastanelerin olduğu mahalleler kurmaya çalışıyorlardı.¹²³ Hemen yanı başlarında Avrupa'nın ortasında Paris'in o gün en donanımlı hastanelerinden olan Hotel Dien'de çocuğu, yaşlısı, hafif derece hastalığı olanlar, ağır hastalığı olanlar, bulaşıcı hastalık taşıyanlar vb. bölümlere ayrılmadan hep bir arada muayene edilmeye çalışılıyordu.¹²⁴

Kaynaklarda Endülüs bölgesinde hastanelerde verilen hizmetlerin kalitesiyle ilgili, hastanede yatan bir gencin babasına yazdığı mektup dikkat çekicidir. Bu mektupta hastanenin asistan ve doktorlarının hastaya ilk müdahaleyi yaptığı acil polikliniğinden, hastane içerisinde mevcut olan eczaneden, hastaların kayıt altına alındığından, hastaların banyosunun yaptırılıp onlara temiz kıyafet verildiğinden, erkekler için ayrılan bölüme sevk edildiğinden, gencin ortopedi bölümüne yatırıldığından, hastanede ayrıca dâhiliye, cerrahiye ve nekahet bölümlerinin de olduğundan bahsediliyor. Hastaların müzik dinleme ve kitap okuma imkânlarının olduğundan, doktorların her sabah asistanlarıyla hastaları ziyaret ettiğinden, hasta oda ve yataklarının temiz olduğundan, odaların havalandırıldığından, her odada temiz su bulunduğundan, yemeklerin kaliteli olduğundan, taburcu olan her hastaya çalışmaya başlayıncaya kadar kullansın diye beş altın verildiğinden de bahsedilmektedir.¹²⁵

Sonuç

Müslümanlar, 711'den 1492'ye kadar yaklaşık sekiz yüzyıl İspanya'da kalmışlardır. Bu çalışmada Endülüs'te tıp eğitimi ve hizmetleri alanında yapılan çalışmalar incelenmiş ve şu bulgular elde edilmiştir:

Endülüslü Müslümanlar, Endülüs'e geldiklerinde tıp alanında hazır buldukları ibrişim tarzındaki ansiklopedik bilgilere, Doğu'daki ilim merkezlerine yaptıkları ilim yolculuklarıyla edindikleri tıbbî bilgilere kendi tecrübelerini de ekleyerek bu ilmi zirveye taşımışlardır. Cerrahi müdahale, ortopedi, göz hekimliği, eczacılık gibi önemli dallarda oluşturulan orijinal eserler, Avrupa tıbbının da oluşmasına katkı sağlamış, Batı'daki üniversitelerde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. Nitelikli doktor ve sağlık personelinin yetişmesi için uygun ortam hazırlanmıştır. Öğrenciler hastanelerde hem teorik tıp eğitimi almış hem de uzman hekimlerin gözetiminde pratik yapma imkânı bulmuşlardır. Tıp eğitimini tamamlayanlar doktorluk mesleğine başlamadan önce yeterlilik sınavından geçirilmiş, burada başarılı olanlar tabiplik

¹²² Singrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. S. Sezgin (İstanbul: Bedir Yayınları, 1972), 10. İslam dünyasında da tedaviyi caiz görmeyen bir kısım aşırı uç görüşlere sahip kimselerin az da olsa bulunduğu bir vakıdır. Bilgi için bk. Derviş Dokgöz, *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûlî ve Fikhî Görüşleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 331-332.

¹²³ Akkavi, *el-Mucez fi Tarihi't-Tib inde'l-Arab*, 324.

¹²⁴ Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, 11.

¹²⁵ Çapan, "İslam Dünyasında Bimaristanlar ve Gelişim süreçleri", 1216-1217.

yapabilmiştir. Tıp eğitimi almadan izinsiz olarak hasta muayene edilmesine müsaade edilmemiştir. İlaç hazırlama işini genellikle hekimler yapmışlar, eczacılık faaliyetleri de bu sayede nitelikli hale gelmiştir.

Hastanelerde din, dil, ırk, zengin-fakir ayrımı yapılmadan muayeneye gelen her hastaya ücretsiz sağlık hizmeti verilmiştir. Hastaların dilek ve şikâyetlerinin dikkate alındığı, kontrollerinin düzenli olarak yapıldığı, güler yüzlü bir şekilde hastalara hizmet verildiği görülmektedir. Hastanın tedavisi tamamlandığında hasta taburcu edilir, çalışmaya başlayınca kadar maddi destek olunurdu. Hastalar istediklerinde ücretini ödeyerek özel muayenehanelerde de tedavi olabiliyorlardı.

Endülüs'te Zehrâvî, İbn Rüşd gibi meşhur doktorlar yetişmiştir. Zühr ailesi de nesiller boyu yetiştirdiği doktorlarla ve tıp hizmetleri ile öne çıkmış bir aile olarak gözükmektedir. Endülüslü hekimlerin tıp alanında yazdıkları eserler tıp biliminin o günkü seviyesini göstermesi bakımından önemlidir. Burada örnek olarak Tasrif gibi eserler sayılabilir. Bu eserlerde neredeyse bütün hastalıkların teşhis/tanı ve tedavi yöntemleriyle ilgili tatmin edici bilgiler verilmiştir. Ayrıca İbnü'l-Baytar gibi botanikçiler eczacılığın gelişiminde aktif rol oynamışlardır. Bu da tıp ilminin daha ileri seviyelere ulaşmasına yardımcı olmuştur.

Endülüs'te Müslümanlar arasında tıp bilimi ve sağlık hizmetlerinin gelişmesiyle vebanın bulaşıcı bir hastalık olduğu ve tedavi yöntemleri hakkında bilgi verilmişken hemen yanı başındaki Avrupa'da veba gibi bir hastalığa yakalananların içine cin, şeytan vb. girdiğine inanılıyor ve iyileşmesi için hasta rahibe götürülüyordu. Rahip de okuyup üfleyerek, sırtına vurarak -içerisindeki kötü varlıkları çıkarmaya çalışarak- hastayı iyileştirmeye çalışıyordu. Kilise, doktora muayene olmayı ve eczanelere gidip ilaç hazırlatmayı dine karşı meydan okuma şeklinde algılıyordu.

Abbâsiler Dönemi'nde Müslümanlar, Beytülhikme aracılığıyla Eski Yunan, Roma, İran ve Hint medeniyetlerine ait eserleri Arapçaya tercüme ederek büyük bir ilmî birikime sahip olmuşlardır. Endülüs'teki Müslümanlar ise Doğu'daki bu ilmi rihleler (ilim yolculuğu) aracılığıyla Endülüs'e taşınmışlar, bu mirasa kendi gayretleri ve deneyimleriyle elde ettikleri bilimsel çalışmaları da ilave ederek geliştirmişlerdir. İslam medeniyetindeki bu birikim, XII. ve XIII. yüzyıllarda Endülüs'te Yahudi ve Hıristiyan mütercimlerin de aktif rol aldıkları Tuleytula (Toledo) Çeviri Okulu ve diğer tercüme okullarındaki faaliyetlerle Batı'ya aktarılmıştır.

Kaynakça

- Adıgüzel, Cumhur Ersin. "Endülüs'te Bir Tabip Ailesi Beni- Zühr". *Ortaçağ Araştırma Dergisi* 3/1 (2020), 137-151. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/issue/55227/730318>
- Akkavi, Ruhab Hıdır, *el-Mucez fi Tarihi't-Tıb inde'l-Arab*, Beyrut: Daru'l-Manahel, 1995.
- Akpınar, Cemil. "Gafiki, Muhammed B. Kassum". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/282-283. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Arslantaş, Nuh. *Emeviler Döneminde İslam Dünyasında Yahudiler*. İstanbul: İz Yayınları, 2016.
- Bakır, Abdulhalık. "Ortaçağ İslam Dünyasının Olgunluk Çağında Tıp Kültürü ve Çalışmaları". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 31/1 (2016), 35-76.
- Bakkal, Ali. "İslam Tarihinde " Doğu-Batı İlişkinin Entelektüel Boyutu İbni Rüşd'ü Yeniden Düşünmek". *Cumhuriyet üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 2 (2009), 457-468.
- Baltacı, Cahit. *İslam Medeniyet Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları no:197, (2016).
- Baş, Eyüp (ed.). *İslam Tarihi*, Özdemir, Mehmet. "Batı Emevileri (Endülüs)". Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- _____. "İslam Medeniyetinin Dünya Medeniyet ve Bilimine Katkısı". Öztürk, Eyüp. *İslam Medeniyet Tarihi*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2017.
- Beşri, Said Abdullah Salih, *El-Hayatü'l-İlmiye fi Ahdi'l-Hilafeti fi Endülüs (h.316-422/ m.928-1030)*, Mahadu'l-Buhusu'l-İlmiye ve İhyau't-Turasi'l-İslamiye, (h.1410).
- Becerik, Sema. Nizam, Nejat. "Periodontal Cerrahide Kullanılan Dikiş Teknikleri Ve Materyalleri: Derleme". *Ege Üniversitesi Diş hekimliği Fakültesi Dergisi* 38 3 (2017), 140-150, DOI: 10.5505/eudfd.2017.96658
- Bozkurt, Birgül. "Endülüslü Düşünürlerin İbn Sina'ya Bakışı". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2017/1), 159-188.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-Sahîh*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Çağrı, Mustafa. "İbn Meymun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/194-197. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Çapan, Fatma. "İslam Dünyasında Bimaristanlar ve Gelişim süreçleri". *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırma Makalesi* 18/3 (2019), 1205 – 1219. <https://doi.org/10.21547/jss.492008>
- Çelebi, Kâtip. *Keşfu'z-Zunun an Esami'l-Kütub ve'l-Funun*. 2. Cilt Bağdat: Mektebetü'l-Mesna, 1359/1941.
- Çetindal, Erol. *Endülüs'te Yetişen Müslüman Bilim Adamları ve Bilim Dünyasına Katkıları*, Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. <http://earsiv.kastamonu.edu.tr:8080/xmlui/handle/123456789/1068>
- Doğan, Hatice. *İbn Meymun'un Hayatı, Eserleri ve Delaletü'l-Hairin Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Dokgöz, Derviş. *İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân Tefsirindeki Usûlî ve Fikhî Görüşleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Düveydar, Hüseyin Yusuf, *El-Müctemau'l-Endulusi fi Asri'l-Emevi (h.138-422/m. 755-1030)*, Matbaatu'l-Hüseyni'l-İslamiyye, 1994.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî. *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.
- Ebu'l-Kasım, Sâid b. Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammede'l-Endelüsî. *et-Ta'rîf bi-Tabakâti'l-Ümem ve Ulemâihâ ve Nubezin min Teâlifihim ve Ahbârihim*. çev: Ramazan Şeşen, İstanbul: Acar Basım, 2014.
- Hitti, K. Philip. *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev: Salih Tuğ, 3. Cilt, İstanbul: İfav Yayınları, 1995.
- Hunke, Singrid. *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslâm Güneşi*, çev. S. Sezgin, İstanbul: Bedir Yayınları, 1972.
- Huveyni, Mahmud Muhammed el-, *Mısır fi Usuri'l-Vusta min Asri'l-Mesihî Hatta Fethi'l-Osmânî*, El Mektebetü'l-Mısri, Kahire.
- Hüseyin, Hamdi Abdu'l-Munim Muhammed, *et-Tarihu's-Siyasi ve'l-Hadari Li'l-Mağribi ve'l-Endülüsü fi Asri'l-Murabitin*, Daru'l-Marifeti'l-Camia, (1997).
- İbn Cülcül, Süleyman b. Hassan. *Tabakâtu'l-Ettiba' ve'l-Hükemâ*. thk. Fuad Seyyid. Kahire: Ma'hedi'l-İlmî el-Fransîli'l-Âsârî's-Şarkiyye, 1374/1955.
- İbnü'l-Ebbar, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr b. Abdillâh b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr. *et-Tekmile li-Kitâbi's-Şıla*. thk. Abdusselam el- Heras. Lübnan: Daru'l- Fikre, 1415/1995.

- İbn Ebi Usaybia, Muvaffakuddin. *Uyûnü'l-Enbâ' fî Tabakâti'l-Eṭṭibbâ*. thk. Nizâr Rızâ. Beyrut: Daru mektebeti'l-Hayat, 1384/1965.
- İbn Fazlullah el-Ömerî, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ. *Mesâlikü'l-Ebşâr: Memâlikü Mısır ve's-Şâm ve'l-Hicâz ve'l-Yemen*. 22. Cilt, Kahire: Ebu Dabi Mecmau's-Sakafi, 1405/1985.
- İbn Hallikan, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr. *Vefayatu'l-A'yan ve Enbâi Ebnai'z-Zamân*. 4. Cilt thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's-sadr, 1414/1994
- Karlığa, H. Bekir. "İbn Rüşd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/257-288, İstanbul: TDV Yayınları 1999.
- Kâhya, Esin. "Zehrâvî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/189-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kaya, Mahmut. "İbn Zühr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/469-472. İstanbul: TDV Yayınları, 1999; "İbn Vafid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/436. İstanbul: TDV Yayınları, 1999; İbnü'l Baytar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/526-527. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kaygusuz, Sedat. Özdeş Emre. "Prof. Dr. Fuat Sezgin ve İslam'da Bilim Teknik ve Tıbbî Bakış". *Kırıkkale Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi*, 21/3 2019.: 436-438. <https://doi.org/10.24938/kutfd.668034>
- Kıftî, Ebü'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Abdilvâhid eş-Şeybânî el- (ö. 646/1248), *İhbârü'l-ulemâ' bi-ahbâri'l-hükemâ'*, thk. Julius Lippert, Berlin, 1908.
- Kınağ, Mustafa. "İbn Cülcül". *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*. Azimli Mehmet (ed.). (proje ed.). Gençel Efe Zehra 9. Cilt. İstanbul: Mana Yayınları 2021.
- Kutluer, İlhan. "İbn Tüfeyl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/418-425. TDV Yayınları, İstanbul: 1999.
- Kütübî, Ebü Abdillâh Salâhüddîn Muhammed b. Şâkir b. Ahmed el-Kütübî ed-Dârânî ed-Dimaşkî. *Fevâtü'l-Vefeyât*. 2. Cilt, thk. İhsan Abbas. Beyrut: Daru's-Sadr 1392/1973.
- Makkari, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Kureşî. *Nefhu't-Tib min Ğuşni'l-Endülüsi'r-Raṭîb ve Zikru Vezirihâ Lisâni'd-Dîn İbni'l-Ḥaṭîb*. 3. Cilt. thk. İhsan Abbas, Beyrut: Daru's-Sadr, 1404/1984.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-Şaḥîh*. nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Kahire: y.y., 1374-75/1955-56.
- O'Leary, De Lacy, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev: Hüseyin Gazi Yurdaydın, Yaşar Kutluay, Editör: Mehmet Azimli, (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2018),
- Özdemir, Mehmet. *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- _____. "Endülüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/211-225. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Öztürk, Levent. *İslam Dünyasında Hastaneler*. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- _____. *İslam toplumunda Hıristiyanlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2012.
- Safedi, Ebü's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhüddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-Vefeyât*. 13. Cilt. thk. Ahmet Arnavuti. Turki Mustafa. Beyrut: Daru İhyau't-Turas 1420/2000.
- Suyuti, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Hüsnu'l-Muhâdara fî Târîhi Mısır ve'l-Kahire*. 1. Cilt. thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim. nşr. İsa El-Babi el-Halebi. Mısır: Daru İhyai'l-Kutubi'l-Arabiyye 1386/1967.
- Şanal, Enes. "Endülüs Gayrimüslimlerinin Siyasi ve Sosyokültürel Faaliyetleri". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 2/2 (Aralık 2019), 196-213. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/oad/issue/51035/620967>
- Şenel, Samet. "İbn Zühr". *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, proje ed. Azimli Mehmet. Ed. Gençel Efe Zehra. 9. Cilt. İstanbul: Mana Yayınları, 2021.
- Şeyban, Lütfü. *Endülüs*. İstanbul: Albaraka Türk Yayınları 42/11, 2014.
- Şeyban Lütfü. "Endülüs Medeniyeti". *İslam Medeniyet Tarihi*, ed. Azimli Mehmet. Ankara: Bilay Yayınları, 2018.
- Terzioğlu, Arslan. "Bimaristan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/163-168. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, (279/892), *Sünenü't-Tirmizî*. thk. Muhammed Nâsiruddin Elbânî. Mektebetü'l-Mearif, Riyâd, ts.
- Topaloğlu, Yüksel. "Zehrâvî", *İslam Medeniyetinde Bilim Öncüleri*, Proje editörü: Mehmet Azimli, Kitap Editörü: Zehra Gençel Efe, (İstanbul: Mana Yayınları, 2021), 68-75.
- Toprak, M. Faruk. "İspanya'da Gayrimüslimlerin Endülüs İslam Kültürüne Katkıları". *İstem Dergisi*. 7/14. Aralık 2019, 377-382

- Ubudi, Casım el-, Cengiz Tomar. "İbnu'l-Hatib, Lisânüddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/74-76. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Uçar, Anastasiya. *Risaletü'l-Ğufrân ve İlahî Komedya Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Arap Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Doktora Tezi, 2019. 2502150004.
- Uçar, İlyas, "Hz. Peygamber Zamanında Medîne'de Ortaya Çıkan Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, (Eylül/2017), 196-218
- Uçar, Metin. H. Halit Atlı. Burhanettin İlter. Mesut Budak. "Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar". Koordinatör, Kevser Topkar. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, 2017.
- Yetmiş, İlknur. *İbn Cülcül'ün Tabakâtu'l-Ettiba ve'l-Hükemâ Adlı Eseri ve İslam Tarihi Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Zehrâvî, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abbâs ez- (ö. 404/1013), et-Taşrîf li-men 'aceze 'ani't-te'lf, thk. Abdullah Abdu'r-Rezzak Mesud es-Said, Amman: Vizaretu's-Sekafe, 1421/2001.